

люється господарське спостереження за польовими роботами, через що погіршується їх якість. За підрахунками вченого, оптимальний розмір зернорадгоспу знаходився в межах 2–2,2 тис. га. [1, 72].

Уряд безуспішно шукав шляхи виходу радгоспів з кризи і перетворення їх на високоорганізовані господарства, тому впродовж 1934–1939 рр. відбувалося не лише поступове розукрупнення зернорадгоспів, шляхом збільшення їх кількості, а й майже щорічно піддавалась реорганізаціям система їх управління, яка базувалась на директивно-командних методах. Цілоком природним було явище, коли правління Зернотресту, без згоди дирекції радгоспу, давало розпорядження про передачу частини тракторів з одного господарства до іншого, або навіть до господарств інших республік, спричиняючи цим розриви в організації виробництва. Безцеремонно командували зернорадгоспами місцеві партійні та радянські органи. Найбільших зазіхань зазнавав радгоспний автогоспарт. Траплялись випадки, коли в деяких зернорадгоспах зовсім не залишалося автомобілів, оскільки вони були використані для роз'їздів відповідальних працівників райвиконкомів та співробітників органів ГПУ. Радгоспні адміністрації опинялись у скрутному становищі, оскільки виробничі відділення радгоспів, як правило, знаходилися на відстані 60–100 км від центральних садіб. За відсутності телефонної мережі здійснювати керівництво господарствами без автогоспарту було неможливо. Уряд неодноразово намагався покласти край втручання місцевих організацій у виробничу діяльність радгоспів, але безуспішно.

На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. голова РНК УСРР В. Чубар відзначив, що зернорадгоспи не виконали плану осінньої сівби, зяблевої оранки і мали найгірші показники в республіці. В Одеському та Донецькому зернотрестах, а також ряді радгоспів Дніпропетровського були складені «липові» плани гуртового й товарного збору врожаю, з метою приховування частини хліба від держави. Використання техніки в радгоспах також не було активним, комбайни були використані в «мізерних розмірах», а трактори в окремих господарствах – на 45–50 % [9, 137].

На XVII з'їзді ВКП(б) 26 січня – 10 лютого 1934 р. Й. Сталін зазначив, що, «в результаті виконання першої п'ятирічки, СРСР остаточно зміцнився на соціалістичній дорозі, перетворився з відсталої аграрної країни в індустріально-колгоспну державу, побудований фундамент соціалістичної економіки, розгромлений останній капіталістичний клас – куркульство, а основна маса селянства – колгоспники – стали міцною опорою радянської влади на селі», хоча й розкритикував діяльність Наркомату радгоспів і Наркомзему СРСР, назвавши їх «найбільш зараженими бюрократично-канцелярським ставленням до справи» [2, 129]. Внаслідок рішень з'їзду, 22 квітня 1934 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про реорганізацію комісаріату зернових і тваринницьких радгоспів та його місцевих органів», яка містила комплекс заходів щодо ліквідації функціональної побудови апарату.

Постановою було затверджено й типову структуру зернорадгоспу: 1) директор; 2) політвідділ; 3) управляючий відділенням і заступник з політичної роботи; 4) старший агроном; 5) завідуючий тракторним парком; 6) механік відділення; 7) завідуючий нафтобазою; 8) бухгалтерія. Дещо скорочувався штат заступників директора радгоспу: тепер, крім заступника з політичної роботи, він мав лише ще одного заступника та помічника з робітничого постачання [6, 62]. Втім, досягти бажаного результату не вдалося, реорганізації виявились приреченими, а практика довела

неефективність і безперспективність командного управління сільським господарством. Крім того, у процесі організації і виробничій діяльності зернорадгоспів тоталітарний режим фізично і морально нещадно експлуатував їх працівників. Радгоспна форма організації сільськогосподарського виробництва виявилась низькопродуктивною, оскільки за основними виробничими показниками радгоспи поступались колгоспам, а в окремих випадках й одноосібним господарствам.

Отже, організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів проводилось не лише за лінією вдосконалення внутрішньогосподарських форм організації праці та її оплати, а й шляхом посилення впливу централізованих планово-регулюючих важелів держави на колгоспно-радгоспне виробництво. Забезпечення нормального відтворювального процесу в сільському господарстві можна було досягти за умови його єдиного планового спрямування. Широке застосування планових початків в аграрному секторі стало реальним у процесі колективізації великих господарств. Однак збитки, нанесені нею сільському господарству, не обмежувалися руйнуванням продуктивних сил, були підірвані селянський спосіб життя, мотивація до праці, господарювання, селянська підприємливість, майстерність, мораль, етика та духовність.

1. Волошко О.О. З історії організації зернорадгоспів-гігантів // *Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії* / Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 1996. – Ч. 2. – Б. м., 1997.
2. Комуністична партія – організатор здійснення ленінської національної політики на Україні / За ред. Ю. Бабко. – К, 1972.
3. Народне господарство України: статистичний довідник. – К., 1940.
4. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1962. – Т. 2.
5. Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. – К., 1939.
6. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 5446. – Он. 14. – Спр. 2.
7. ДАРФ. – Ф. 5446. – Он. 18. – Спр. 1134.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Он. 14. – Спр. 702.
9. ЦДАВО України. – Ф. 4402. – Он. 1. – Спр. 241.

Bilan S.A. «Megalomania» in the Ukrainian agricultural sector at the 1930th. In the article are analyzed the creation of the production and management structures by the command type in the agrarian sector in Ukraine at the 1930th and their reorganization with the assistant of which the party-state leadership had hoped to transform agriculture in the developed sector of the economy.

Key words: agricultural policy, agriculture, farm

О. П. Білоус, М. Ю. Шевченко

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (червень–грудень 1941 р.): ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

На основі фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України проведено аналіз проблематики становлення радянського партизанського руху в Україні у другій половині 1941 р.

Ключові слова: Північно-Східна Україна, радянський партизанський рух, Чернігівщина, Сумщина

Народи Європи у середині ХХ ст. пережили жахливий період Другої світової війни. Зокрема нацистською Німеччиною повністю була захоплена Україна, де було проголошено план «Нового порядку». З іншого боку, з першого дня війни на її території з'явилися

партизанські формування для боротьби з ворогом у його тилу. Дослідження партизанського руху посідає окрему нішу в радянській та українській історичній науці. Перші спроби дослідження руху Опору в Україні були здійснені у 1940–60-х рр., коли стало популярним друкувати спогади колишніх його учасників (саме в цей період народні месники постали перед читачами, як міфічні невразливі герої, які вдало і відважно боронили свій народ від нацистської навали). Більш науковий підхід оформився у 1970–80-х рр., пов'язаний з комплексним аналізом і широким залученням архівної бази. Помітною подією стала зокрема монографія А. Чайковського «Невідома війна» [1], де висвітлені невідомі раніше сторінки партизанського руху. Подальшим проривом стали дослідження В. Лозицького й А. Кентія [2], які відтворили драматичний перебіг збройної боротьби в тилу вермахту. Також радянський партизанський рух в Україні вивчали М. Коваль [3], В. Король [4], О. Гогун [5] та ін.

Партизанські методи протидії не були чимось новим для європейських країн, зокрема і для українців років Другої світової війни. Так, добре відомі подвиги уродженця Чернігівщини Є. Четвертака ще під час війни 1812 р. [6]. У 20–30-х рр. ХХ ст. уздовж західного кордону СРСР була створена підпільно-диверсійна мережа для партизанської діяльності на випадок агресії: «Майбутні партизани опановували потрібні їм цивільні і військові спеціальності без відриву від виробництва. Весь склад організаторських, диверсійних та інших спеціальних груп, вивчали одну, дві і навіть три спеціальності, необхідні в тилу противника [7, 29]. У другій половині 1930-х рр. радянська військова доктрина офіційно трансформувалася в наступальну і ці напрацювання було згорнуто, матеріальну базу знищено, а людей, залучених до програми, репресовано. Як згадував фахівець мінно-підірвної справи І. Старинів, «були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти» [8, 120].

Свою помилку керівники країни усвідомили лише з початком Великої Вітчизняної війни, побачивши, що в умовах стрімкого наступу Вермахту, ефективним засобом утримання і виснаження сил ворога може стати збройна боротьба на окупованій території. 29 червня 1941 р. директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги була дана вказівка про створення в окупованих ворогом районах партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами німецької армії, для розпалювання партизанської війни там, де це тільки можливо. 18 липня 1941 р. директиву було доповнено постановою ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецько-фашистських військ», яка ставила за мету партійним організаціям надати партизанській боротьбі «найширшого розвою і бойової активності» та поєднати її з діяльністю комуністичного підпілля на тимчасово окупованих територіях [9].

Вагому роль партизанському руху відводила і тогочасна преса, насамперед газета «За Радянську Україну», що виходила для населення окупованих територій. Всі номери були схожого змісту: повідомлялося про швидку загибель нацизму, всенародність партизанської війни та вдалі дії народних месників: «У боях з запеклим ворогом відважні партизани знищили 4 танки, стільки ж автомобілів, 12 мотоциклів, спалили 14 грузовиків з боєприпасами, убили до 100 фашистських солдатів і офіцерів» [10]. Регулярно друкувалися і невеликі замітки про зародження та вдалі дії антинацистського руху Опору в усіх регіонах України. Такі повідомлення, здебільшого, були вигадками авторів, але вони мали надихати населення на бороть-

бу. Наприкінці 1941 р. радянським командуванням було розроблено і впроваджено на захоплених територіях спеціальні брошури, які містили інформацію щодо методів партизанської війни, користування своєю та ворожою зброєю, розпізнавання знаків ворожих солдатів і офіцерів, методів конспірації і навіть допитів військовополонених [11]. Обидві пам'ятки більше потрібні були технічно, ніж ідеологічно.

Загалом партизанський рух 1941 р. можна розділити на три складові: колишні винищувальні батальйони, які не були знищені та не саморозпустилися; воїни-оточенці, які уникли ворожого полону, але не змогли пробитися за лінію фронту; формування, створені партією та комсомолом, що відступаючи, залишали на окупованій території підпільні органи влади та партизанські групи.

24 червня 1941 р. рішенням РНК СРСР було прийнято постанову «Про заходи з боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі» [12, 379]. На виконання зазначеної постанови, видано наказ НКВС УРСР від 25 червня, згідно якого, на місцях розгорнуто роботу з формування винищувальних батальйонів [12, 1]. Крім Наркомату внутрішніх справ, формування батальйонів покладалося і на партійні органи та громадські організації республіки. Винищувальні батальйони створювалися залежно від воєнної обстановки та формувалися у дуже стислі терміни. Вони мали виконувати роль бойових одиниць у боротьбі з ворожим десантом та диверсійними групами. Вже протягом першого тижня війни формування винищувальних батальйонів в Україні було переважно завершено. На допомогу їм було створено 18 тис. груп сприяння, які об'єднували біля 200 тис. осіб [14, 143].

Незважаючи на роботу, що проводилася з бійцями, ефективність батальйонів бажала бути кращою. Під час їхньої організації часто виникали неузгодженості з формуванням та озброєнням особового складу. З донесення начальника опергрупи заступника начальника УНКВС у Харківській обл.: «Для озброєння винищувальних батальйонів... ми отримали зброю і набої польського зразка. У зв'язку з чим прошу вислати настанови 45 екземплярів з вивчення гвинтівок, ручних кулеметів, гранат вказаного зразка» [13, 20]. На це було отримано відповідь: «Повідомляємо, що настанов із вивчення гвинтівок, ручних кулеметів, гранат польського зразка вислати не можемо, через їхню відсутність» [13, 21]. Внаслідок перевірки стану та діяльності винищувальних батальйонів на території України, було встановлено, що «належного успіху в перетворенні винищувальних батальйонів у грізну зброю винищення ворога і підготовці їх до нанесення ударів супротивнику в тилу не досягнуто. Потрібно якнайшвидше усунути недоліки і перетворити батальйони в бойові одиниці, які зможуть знищувати ворога на підступах до районів і в тилу у нього методами партизанської війни» [13, 43–45].

Через місяць, а саме 24 вересня 1941 р. майор держбезпеки Ратушний, звітуючи про створення та діяльність винищувальних батальйонів і партизанських загонів у прифронтовій зоні, звертав увагу на їхню слабку підготовку до переходу на партизанські методи дій, у випадку відходу радянських частин та на незадовільну підготовку відповідних баз – озброєння, боєприпаси, харчування та обмундирування для партизанських груп [13, 74–76]. За кілька днів майор держбезпеки Савченко, звертаючись до начальників УНКВС областей УРСР, акцентував увагу на «відсутності зв'язку, із залишеними в тилу, диверсійними групами» [13, 82].

5 вересня 1941 р. заступник начальника УНКВС Сумської обл., доповідаючи заступнику народного ко-

місара внутрішніх справ УРСР, полковнику Т. Строкачу про масове дезертирство і перехід бійців, за наближення фронту, до партизанів та до складу діючої армії (на 20 липня 1941 р. до армії прибули 18835 осіб, а до 1 жовтня військовим частинам передали 125 винищувальних батальйонів [14, 144]), вказував: «Вживаємо заходів щодо поповнення винищувальних батальйонів за рахунок непризовного контингенту, але це не ефективно, оскільки літні люди й підлітки, які вступають до загонів, не мають військової підготовки» [15, 126]. У свою чергу Т. Строкач, звітуючи перед начальником штабу НКВС СРСР Г. Петровим, звертав увагу на бездіяльність частини винищувальних батальйонів, узв'язку з їхньою невідповідністю до ведення бойових дій, евакуації значної частини підрозділів, їхній перехід на партизанські рейки війни, зазначаючи: «Всього по УРСР було організовано 586 винищувальних батальйонів. На 29 серпня 1941 р. діють 287» [13, 133–135].

Незважаючи на погану підготовку і швидкий плин особового складу, винищувальні батальйони все ж змогли якнайкраще проявити себе під час боїв за Київ, Запоріжжя, Бердянськ та інші міста України. Частина винищувальних батальйонів і диверсійних груп, перебуваючи у ворожому оточенні, все ж змогла створити боєздатні партизанські одиниці та відіграти суттєву роль у становленні антинацистського руху Опору на території північно-східної України. Насамперед, мова йде про загони під командуванням С. Руднева (Путивльський винищувальний загін) та М. Воронцова (Харківський партизанський загін, створений УНКВС Харківської обл.). Згодом ці загони увійшли до складу Путивльського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака [16]. Загалом у різних областях України на партизанські методи боротьби перейшли 109 винищувальних формувань, зокрема загони під командуванням І. Копьонкіна, А. Куценка, А. Світличного, С. Гнибиди [14, 144].

Поряд з органами НКВС, формуванням партизанських та інших нелегальних одиниць опору агресору займалися й партійні органи влади. Першим кроком у цьому напрямі можна вважати створення оперативної групи ЦК КП(б)У, на чолі з секретарем ЦК М. Бурмістенком. Перед групою ставилося завдання організації партизанського руху й підпілля, але через швидке захоплення великої частини України і загибель самого керівника групи у Київському котлі, виконати поставлені завдання не вдалося. Втім, ЦК КП(б)У надалі проводив роботу з організації партизанських загонів і на географічно зручній для них території (Полісся, Чернігово-Сіверщина), і в промислових центрах (Київ, Дніпропетровськ, Одеса тощо). У кожному регіоні створювалися триденні курси з підготовки партизанів.

До 1 жовтня 1941 р., в окупованих на той час областях УРСР, було створено 738 партизанських загонів та 191 диверсійну групу, в яких нараховувалося 27631 особа [21, 232–233]. Про походження цих груп говорить їхній склад. У більшості випадків відділи складалися з командира та 2–4 бійців, між собою вони контактували за допомогою зв'язкових. Про їхню долю відомо мало, адже даних, чи були вони розгромлені, чи влилися до складу інших формувань майже немає [18, 89–104, 116–123]. Часто у новостворених партизанських формуваннях подальші дії саботувалися самими ж учасниками, як це трапилося із загonom Загорюлька, створеного в Києві у серпні 1941 р. та відправленого 2 вересня на територію Чернігівської обл. Під час передислокації загону «зникла» група бійців, що пересувалася окремим авто [19, 1–13]. Подібні інци-

денти були свідченням низького рівня бойового та патріотичного духу партизанів на початковому етапі війни.

На червень 1941 р. Вермахт запропонував Червоній армії такі умови ведення війни, до яких вона виявилася зовсім не готовою. Використання танкових груп для зламу радянської оборони було більш, ніж вдалим. Це призвело до швидкого просування агресора територією України та надвеликих людських втрат. Апогеем провальної політики в 1941 р. вищого командування армії та керівництва держави стала київська оборонна операція, де були знищені основні частини Південно-Західного фронту, 6-ї й 12-ї армії Південного фронту. Результатом цієї катастрофи стали не тільки півмільйона військовополонених, а й тисячі солдатів-оточенців, чимало з яких склали основу партизанських загонів Житомирщини, Київщини, Чернігівщини, Сумщини. На кінець 1941 р., за даними відділу розвідки прифронтового тилу німецьких військ, у Брянських лісах зосереджувалися 10 тис. воїнів-оточенців, які поповнювалися, заздалегідь залишеними, партизанами. Всього боролися в тилу ворога 56,6 тис. військовослужбовців Червоної армії, з яких більшість – на території України і Білорусі [3, 138].

Слід згадали і деяких колишніх оточенців, у подальшому – керівників партизанського руху. Під Уманню потрапив до німецького полону старший лейтенант А. Грабчак, командир особливого прикордонного батальйону 99-ї стрілецької дивізії, 12-ї армії Південно-Західного фронту, згодом командир партизанського з'єднання НКВС УРСР ім. Л. Берії на території Житомирщини. Уже в перші дні війни до ворожого оточення в районі Сколе (Дрогобицька обл.) потрапив капітан М. Наумов – начальник штабу підрозділу 94-го прикордонного загону військ НКВС СРСР. Від липня до грудня 1941 р. пройшов пішки окупованою територією від Гадяча (Станіславщина) до Хмельських лісів. У січні 1943 р. очолив з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів. У районі Борисполя було оточено загін червоноармійців, під командуванням батальйонного комісара О. Сабурова – з середини 1942 р. командира Групи партизанських загонів України (Житомирського партизанського з'єднання) та багато ін.

Перші партизанські загони, диверсійні групи, загони народного ополчення та винищувальні загони з'явилися вже в перші дні війни. Так, уже в липні 1941 р. у Києві був сформований партизанський загін «Перемога або смерть», який брав участь в обороні міста, а під час окупації діяв на території Київської та Чернігівської обл. [20], розгромлений ворогом у листопаді 1941 р. [21]. У вересні 1941 р. НКВС сформовано ще 2 партизанські полки, які, руйнуючи німецькі комунікації, мали допомагати приреченому Південно-Західному фронту. Доповідаючи Й. Сталіну про створення цих формувань, Л. Берія зазначив: «Сформовано й закинуто в тил ворога три партизанських загони з особового складу НКВС, кожен 1000–1200 бійців, озброєних кулеметами, гвинтівками й гранатами» [1, 23]. Полки діяли на території Вінницької, Житомирської, Київської, Чернігівської обл., але без належної підтримки, постійно перебуваючи у ворожому оточенні та не маючи досвіду партизанської боротьби. Обидві одиниці були знищені в грудні 1941 р. Долю цих загонів розділили і десятки інших, які формувалися нашвидкуруч, без достатньої підготовки та матеріального забезпечення.

У донесенні, прибулих із тилу ворога, партизан В. Альошина, М. Мерзлікіна та К. Романова про бойову діяльність партизанських загонів під командуванням Загорюлька та Свтушенка на території Чернігівської обл.

читаємо: «29 листопада 1941 р. командир партизанського загону Євтушенко в результаті безперервного переслідування ворога, а також виходячи з відсутності зимових квартир і сховищ, залишив із собою групу чисельністю 25 осіб, інших бійців розпустив і запропонував їм виходити з ворожого тилу в розташування Червоної Армії» [19, 1–13]. Отже, незважаючи на всі спроби ЦК ВКП(б), НКВС і Червоної армії створити так званий «другий фронт» у тилу противника, партизанський рух на кінець 1941 – початок 1942 рр. фактично був знищений або витіснений з території України до лісових масивів Білорусі та Росії. Серед тих, хто зміг утриматися в перші місяці війни, були загони (у майбутньому з'єднання), під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, які вже в середині 1942 р. перетворилися на партизанські армії та стали першими військовими одиницями, створеного в червні 1942 р., Українського штабу партизанського руху.

Формування партизанського руху на окупованих територіях було вкрай складним і неоднозначним. Вчорашнім бійцям Червоної армії, внутрішніх військ, партійним функціонерам, місцевому населенню доводилося опановувати нові форми та методи ведення боротьби проти загарбників, перебуваючи в глибокому ворожому тилу та сподіваючись лише на себе та деякою мірою на допомогу місцевого населення. Проти кого ж воювали партизани, особливо в перші місяці війни, коли особовий склад загонів лише зрідка перевищував 100–150 бійців? Відповісти на це запитання важливо насамперед у контексті постійних звинувачень партизанів у мародерстві та пограбуванні мирного населення і на тлі сумнівів науковців щодо декларованих у радянські часи цифр, якими характеризували кількість убитих народними месниками німців.

Головного ворога партизанів певною мірою називають самі звіти керівників радянських партизанських з'єднань. Так, в одному з наказів О. Сабурова по партизанському загону ім. XXIV-річчя РСЧА, вітаючи бійців із першотравнем 1942 р., він навів цифри ворожих втрат. Вказувалося, що за півроку боротьби в тилу ворога сабуровці знищили «окупантів – 52 вояка, ставлеників фашизму, поліцаїв і старост – 390 чоловік» [22, 139]. За цей же проміжок часу Путивльським об'єднанням було знищено біля 4 тис. німецьких та угорських вояків. Саме таку цифру наводив комісар загону С. Руднев у зверненні до партизанів з'єднання (вона викликає великі сумніви, незважаючи на присутність у регіоні військових формувань Німеччини та Угорщини) [23]. Виходячи із цих даних, можемо скласти уявлення, в якому напрямі та руслі проходила ця боротьба, які завдання стояли перед окремими партизанськими загонами та з'єднаннями.

Початок партизанського руху характеризувався негативним ставленням до партизанів як з боку місцевого населення, яке вважало «народних месників» дезертирами, мародерами і причиною репресій від окупантів, так і з боку регулярної армії Радянського Союзу. Серед бійців і командирів Червоної армії в перший рік війни про партизанів склалося вкрай негативне враження. Настрої командування щодо партизанів чітко відбилися в репліці генерал-майора М. Потапова – командувача 5-ї армії Південно-Західного фронту: «Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії та відновлення Радянської влади» [24, 25].

Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що головними формами діяльності партизанів на початковому етапі війни стало розповсюдження листівок серед місцевого населення, збір зброї на місцях не-

давніх боїв Червоної армії і Вермахту, спроби створення розгалужених підпільних мереж, а також бойові дії проти окупаційних органів влади, насамперед підрозділів поліції. Такою ситуація залишалася до середини 1942 р., коли для об'єднання керівництва партизанським рухом України й подальшого розвитку збройної боротьби в тилу противника відбулося створення Українського штабу партизанського руху. В подальшому партизанський рух зарекомендував себе високоорганізованим і добре відлагодженим механізмом у боротьбі з окупаційною владою, відділами тилових військових структур противника. Рухові Опору на території України були створені сприятливі умови для організації та втілення в життя розвідувальної та диверсійної діяльності. На багатотисячну армію партизанів та підпільників працювали цілі відділи, підпорядковані Військовим радам фронтів, Генеральному штабу Червоної армії чи органам НКВС. Однак, щоб отримати все це, потрібно було пройти нелегкий шлях розвитку, становлення та гірких поразок 1941 р.

1. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.
2. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К., 2005.
3. Коваль М.В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
4. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. – К., 2002.
5. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. – М., 2008.
6. Наріжний Б.М. Єрмолай Четвертак. – К., 1987.
7. Попов А., Цветков А. Русский диверсант Илья Стариков. – СПб., 2003.
8. Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Кн. 2. – М., 1999.
9. З Постанови ЦК КП(б)У «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – НД-10804.
10. Бурченко Ю. Сиві месники // За Радянську Україну. – 1941. – 20 серпня; Ільченко В. Міст злетів у повітря // За Радянську Україну. – 1941. – 13 серпня; Сокільський С. Загин Тараса Бульби // За Радянську Україну. – 1941. – 22 серпня; Фашисти бояться партизанів (розповідь полоненого солдата) // За Радянську Україну. – 1941. – 18 серпня.
11. Спутник партизана. – М., 1941; Памятка партизана. – М., 1942.
12. Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций / Редкол.: Т. Главак и др. – К., 1981.
13. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 1.
14. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
15. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 5.
16. Наказ № 50 командира Путивльського партизанського загону від 11.12. 1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – KB-11337. – Д-1969.
17. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010.
18. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 94.
19. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 22.
20. Посвідчення особи та особисті документи О.Г. Калініна – заступника командира партизанського загону «Перемога або смерть» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-2215. – КН-143894. – КН-203381-203383. – КН-9491.
21. Особисті документи Р.І. Трещотки – командира партизанського загону Подільського району м. Києва // Фонди МКНМІВВВ. – КН-36954-36955.

22. ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 142.
 23. *Звернення комісара Руднева С.В. до партизанів з'єднання в ознаменування річниці створення партизанського загону* // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11380. – Д-2009.
 24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 65.

Bilous O.P., Shevchenko M.U. The formation of the soviet partisan movement in Ukraine (june–december of the 1941th): general survey. On the basis of the funds of the Memorial Complex “The Great Patriotic War History of the 1941th – 1945th National Museum” and on the funds of the Ukrainian Publick Organization Central State Archive was made an attempt to analyse the problem of the Soviet partisan formation in Ukraine in the middle of the 1941th.

Key words: the North-Eastern Ukraine, the Soviet partisan movement, Chernihiv, Sumy

Н. К. Кочерга, В. Я. Ревеугк

«ПРОСВІТИ» ПОЛТАВЩИНИ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1942 рр.)

У статті аналізується спроба відродження українських культурно-просвітницьких товариств на Полтавщині в умовах німецької окупації (1941–1942 рр.). Автори, на основі архівних матеріалів, дослідили форми і методи виявів національної свідомості на культурницькому рівні у містах і селах Полтавщини: просвітнянські гуртки, драматичні і хорові колективи, організація народних календарних і обрядових свят, відзначення Шевченківських днів. Виявлена і документально обґрунтована роль похідних груп ОУН в активізації національно-культурного життя полтавців досліджуваного періоду. Встановлені причини ліквідації «Просвіти» нацистами.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, осередки української національної культури, «Просвіта», аматорські театри, хорові колективи

Першими спробами дослідити створення та діяльність українських культурно-просвітницьких товариств в умовах німецької окупації на загальноукраїнському рівні стали стаття В. Ковалю 1995 р. та дисертація, на здобуття звання кандидата історичних наук, Л. Бадеевої 2004 р. [1]. На регіональному рівні ця проблема теж є малодослідженою, тому її актуальність не викликає сумніву та зумовлює мету цієї розвідки.

Жорстокий режим німецької окупації, здавалось би, виключав будь-які вияви громадського та суспільного життя полтавців. Проте, в міру того як фронт все далі відкочувався на схід, люди почали пристосовуватися до «нового порядку» і в напівмертвих селах і містах Полтавщини з'явилися перші ознаки культурного життя, насамперед у найбільш звичній для українців народу формі «Просвіт». Незважаючи на ворожу окупацію, їхній потяг до освіти і культури був незборимий.

Заборонені за радянської влади, «Просвіти» почали виникати відразу після вступу німецьких військ на терени Полтавщини. Ініціаторами їх створення виступала національно свідомі українська інтелігенція, передусім учителі. Чимало зусиль до їх створення доклали і Похідні групи ОУН як мельниківської, так і бандерівської орієнтації, що через просвітницькі товариства намагалися пропагувати серед полтавців ідеї українського національного відродження. У повідомленні командуючого поліцією безпеки (СД) в Україні від 2 жовтня 1942 р. «Про український Рух опору» йшлося: «Робляться спроби проникнення прихильників Бандери в культурні, наукові та інші неполітичні організації, з метою спрямувати їх діяльність в націоналістичному дусі. Особливу увагу приділяв рух українському культурному об'єднанню «Просвіта» [1, 38].

Реалізуючи ідею утвердження національної свідомості на культурницькому рівні, просвітнянські гуртки організовували аматорські вистави, народні гуляння, відзначали релігійні свята, відроджували і пропагували давні традиції та звичаї українського народу. Уже в листопаді 1941 р. Кременчуцька міська «Просвіта»

налічувала понад 100 членів, головним чином представників української інтелігенції. Осередки «Просвіти» виникли в Недогарках, Потоках, Градизьку та інших селах району. У Крюкові відкрився український клуб ім. В. Винниченка, при ньому – музичний і драматичний гуртки. Останній влітку 1942 р. налічував 36 юнаків і дівчат, керував гуртком Федоренко. В репертуарі хору звучали десятки українських народних пісень [2].

На кінець 1941 р. окремі осередки національної культури з'явилися в найглухіших селах і хуторах Полтавщини. За невеликим винятком полтавські «Просвіти» не були чисельними, але очолювані патріотами-ентузіастами своєї справи, вони ставали не лише вогнищами української культури, але й центрами суспільного життя. Діяльність «Просвіт» проходила цілком відкрито, особливо на початку німецької окупації. Найбільш успішно «Просвіти» діяли там, де їх керівники були пов'язані з українським національно-патріотичним підпіллям. Вдало поєднуючи легальні й нелегальні методи роботи, вони пропагували серед полтавців ідеї Української державності, будили в них національну свідомість.

У Білецьківці Кременчуцького району товариство «Просвіта» виникло з ініціативи братів Василя, Якова і Степана Чорноволів у грудні 1941 р. Організаційні збори щодо його створення відбулися у хаті «розкуркуленого» І. Німця, яка стояла пустою. На них В. Чорновіл розповів присутнім про злочини комуністичного режиму проти українського народу і закликав молодь села записуватися до «Просвіти», сприяти розвитку української культури і не бути байдужими до долі рідного краю. Ширими прибічниками українського національного відродження стали дочки В. Чорновола – Лідія і Олександра. Їх палкі заклики не залишили байдужими жителів Білецьківки: членами «Просвіти» стали понад 50 селян, включаючи 20 членів молодіжної підпільної організації «Набат». До «Просвіти» вступив і керівник «Набату» В. Ус. Ця антифашистська підпільна організація, за своїм складом і політичними переконаннями, була національно-патріотичною і перебувала під значним впливом ідеології ОУН.

Співочим гуртком Білецьківської «Просвіти» керував учитель Макар Омелянович Німець, драматичним – Іван Олександрович Хорольський, музичним – Іван Леонідович Лагно. Активістами «Просвіти» була місцева молодь: Катя і Василь Хорольські, Іван і Лідія Ус, Микола Гончар, Леонід Чорновіл, Лідія Кравченко, Марія Коваленко, Віктор Соколенко та ін. Легальна діяльність Білецьківської «Просвіти» полягала в постановці вистав дореволюційних українських драматургів-класиків (ставили п'єси «Назар Стодоля», «Ой, не ходи Грицю та й на вечорниці», «Степовий гість», «Жидівка-вихрестка» та ін.), хоровому виконанні українських народних пісень, а також національного гімну «Ще не вмерла України» та «Гімну націоналістів». Нелегально ж активісти «Просвіти» читали самі і поширювали серед селян, заборонену за радянських часів, літературу – твори видатних діячів українського національно-визвольного руху та, репресованих більшовицьким режимом, письменників, розповсюджували листівки патріотичного змісту, які В. Чорновіл привозив із Кременчука. У лютому 1943 р., перед виставою «Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці», на якій були присутні жителі Білецьківки, Свиначівки та Маламівки, В. Чорновіл виступив із офіційною промовою, якою закликав присутніх до боротьби з більшовизмом і створення незалежної Української держави [3, 3–6].

У Лохвицькому районі «Просвіти» теж виникли у більшості сіл. Помітну роль у їх створенні відіграла